

KAKO VZGOJITI PODJETNIKA? SPODBUJANJE PODJETNIŠTVA V SLOVENSKEM SREDNJEŠOLSKEM IZOBRAŽEVANJU

Saša Poljak Istenič

https://doi.org/10.3986/9789610507130_05

Izvleček: Poglavlje na podlagi študije primera srednje šole iz Savinjske regije obravnava nacionalne posebnosti in evropske usmeritve podjetniškega izobraževanja. Temelji na zgodovinskem pregledu njegovega razvoja v Sloveniji in narativnih intervjujih z vzgojitelji, ravnatelji, mentorji in dijaki oziroma študenti, da bi prikazali, kako izobraževalne priložnosti oblikujejo delovanje dijakov. Poleg standardnega argumenta o neoliberalizaciji sodobnega izobraževanja, v katerem so učenci človeški kapital, poglavje analizira, kako šola sodeluje z njimi v rednih programih in obšolskih dejavnostih, da bi se izognila neoliberalnemu etiketiranju. Spodbuja prostovoljstvo, obravnava lokalne probleme in spodbuja kritično presojo potrebe po posredovanju.

Ključne besede: podjetniško izobraževanje, srednje šole, (omilitev) neoliberalizma, »učenci-kot-dajalci«

Uvod

Še zdaj po treh letih sem presenečen velikokrat, kaj vse se dogaja, koliko možnosti imamo dijaki, pa to je, to je res nekaj neverjetnega. Recimo en tak odličen primer so meni ljube obšolske dejavnosti, ki se mi zdi, da so izjemnega pomena za nek celosten razvoj človeka, ne samo to formalno šolsko znanje, in jih imamo na naši šoli preko 80. Tudi v času šolanja na daljavo, ko bi si mislil, da pač, ok, bomo pa zdaj zadržali brez. [...] Mislim, da se mi, ki smo pač na tej šoli, sploh ne zavedamo, kako lepo nam je, koliko enih priložnosti imamo za gradnjo našega življenja, ki jih pa mogoče kdo drug nima.

To so besede (v času raziskave) 17-letnega Jakoba, »podjetnega učenca« (Berglund, Lindgren in Packendorff 2017: 893), ki je svojo idejo že v srednji šoli preoblikoval v donosen projekt (potencialni posel). Po njegovem mnenju imata šola in njen ravnatelj, ki je močno pripeval k slavi šole iz Savinjske regije v podjetniških krogih, bistvene zasluge za njegove dosežke.

Tu je okolje, to pa sem res prepričan, da nam vsem, marsikateremu uspe zaradi okolja, marsikdo pa mogoče zaradi okolja, ki ga pač ni primernega, sploh ne poskusi. [...] Ko

sem prišel pa jaz na [gimnazijo], sem pa videl, tista motivacija, tista moč, ej, sposoben si, lahko ti uspe. To mi je pa potem dalo [zagon], ej, Jakob, pa probi, lahko. Ker prej, meni se je takrat miselnost tudi spremenila, kot sem rekel. Tudi pač vse te obšolske stvari, jaz sem takrat s tem začel. Ker sem pač res videl, da je to nekaj, na čemer se spleča graditi, delati, vlagati čas, pa tudi denar.

V Sloveniji je kar nekaj Jakobovih vrstnikov, gimnazijcev, dijakov tehničnih ali celo poklicnih šol, ki so ob polnoletnosti ali kmalu po vpisu na fakulteto uspeli zaslužiti nekaj denarja s svojimi poslovnimi idejami. Da bi jih pri prvih podjetniških korakih šole spodbudile in podprle, ponujajo obšolske dejavnosti v obliki »podjetniških tečajev«, »mladinskih hackathonov«, »start-up vikendov« in »mentorstva«; nekateri sodelujejo tudi z različnimi platformami, ki posnemajo trenutni poslovni svet ali ga prilagajajo izobraževalnemu okolju (na primer Junior Achievement Slovenia¹ in Centrala učnih podjetij Slovenije²). Učenci, ki nimajo poslovnih ambicij, pa »podjetniške kompetence« pridobivajo s problemsko naravnanimi šolskimi »projekti« ali »interdisciplinarnimi tematskimi sklopi« (medpredmetna dejavnost, ki je pogosto povezana z razvojem podjetniških veščin³).

Ali lahko govorimo o podjetniškem izobraževanju tudi v rednih šolskih programih na Slovenskem? Preden lahko odgovorimo na to vprašanje, moramo opredeliti, kaj točno podjetniško izobraževanje sploh je. Glede na pregled publikacij, posvečenih podjetniškemu izobraževanju, ki ga je opravil strokovnjak za organizacijske vede Ernest Samwel Mwasalwiba (2010), je izraz za raziskovalce precej samoumeven, saj so ga le redki poskušali neposredno opredeliti. V definicijah so ob zavzemanju za enega od angleških izrazov, ki v slovenščini nimajo različnega prevoda (*entrepreneurship education*, *enterprise education* ali *entrepreneurial education*, ki se sicer pogosto uporabljajo kot sopomenke ali pa so združene v generični termin *entrepreneurship education*), v glavnem povzemali glavne namene in cilje takega izobraževanja. To je bilo večinoma prepoznano kot tisto, ki »vpliva na posameznikove odnose, obnašanje, vrednote ali namere s podjetništvom«, pa naj se ta odloči za podjetništvo kot kariero ali pa zgolj za njegovo promocijo v skupnosti, tj. za ustvarjanje podjetniške družbe; ali pa je bilo opredeljeno kot »pridobivanje osebnih spretnosti v podjetništvu« (Mwasalwiba 2010: 25–26). Tudi poljski ekonomist Krzysztof

1 Glej: <https://www.jaslovenija.si/>.

2 Glej: <https://market.pythonanywhere.com/>.

3 Glej: <https://www.zrss.si/strokovne-resitve/interdisciplinarni-tematski-sklop/>.

Wach (2014: 13) je iz akademske literature o izobraževanju izluščil dvojno razumevanje podjetništva: raziskovalci ga opredeljujejo bodisi kot učenje specifičnega znanja in večinoma tehničnih veščin za ustanovitev in vodenje lastnega podjetja bodisi kot pridobivanje podjetniških sposobnosti, veščin in odnosov (kadar se nanašajo na širši kontekst teorije podjetništva). V prispevku pojem razumemo v obeh dimenzijah, ki ustrezata tudi razlikovanju med tradicionalno in neoliberalno usmeritvijo podjetniškega izobraževanja (prim. Fayolle in Klandt 2006: 2). Redne šolske programe – vsaj na stopnji srednješolskega izobraževanja, na katero se osredinja ta prispevek – tako (lahko) razumemo kot institucionalizirane različice podjetniškega izobraževanja.

V akademskih delih o podjetniškem izobraževanju prevladujejo razprave o neoliberalizmu. Raziskovalci njegove značilnosti ali posledice razbirajo iz analiz državnih ali mednarodnih dokumentov in strategij (na primer učnih programov in dokumentov Evropske unije; prim. Dahlstedt in Fajes 2019; Laalo, Kinnari in Silvennoinen 2019) oziroma izobraževalnih pobud in pedagogike (Brunila 2012; Robinson in Shumar 2014; Testa in Frascheri 2015; Berglund, Lindgren in Packendorff 2017). Neoliberalizem je način (političnega) diskurza, ki ustvarja specifičen zdravorazumski način, na katerega interpretiramo, živimo in razumemo svet, kot ga oblikuje prosti trg (Harvey 2005). V izobraževalnem okolju je pogosto povezan s poudarjanjem »podjetnega« (angl. *enterprising self*; Rose 1998) oziroma »podjetniškega jaza« (angl. *entrepreneurial self*; Freeman 2014). Družbena domena je tako preoblikovana v ekonomsko; »homo economicus« na vseh področjih življenja ravna v skladu z ekonomsko miselnostjo. Zanaša se na »tehnologije sebstva« (Foucault 1988), tj. na prakse in postopke, s katerimi razvija svoje podjetniške lastnosti in stališča (na primer iniciativnost/aktivacija, neodvisnost, prevzemanje tveganja, samozavest, samoodgovornost itd.).

Povezava z neoliberalizmom je tesno povezana s teorijo človeškega kapitala, v kateri se ne le odrasle, ampak tudi otroke (in mladino) razume »kot investicijsko blago, ki državi zagotavlja dohodek, ali kot prihodnji človeški kapital,« posledično pa se na njihovo izobraževanje gleda »kot na rešitev za ohranjanje mednarodne konkurenčnosti nacionalnih gospodarstev« (Millei 2020: 930–931). Zsuzsa Millei nadalje poudarja, da »[d]ržavni programi pristopajo k otrokom kot k ekonomskim naložbam, [... kate-rih] donosi se izračunavajo na dva načina: prvič, kot znanje, spretnosti in kompetence, ki omogočajo ustvarjanje osebne, družbene in ekonomske blaginje, in drugič, kot sredstvo za varčevanje pri izdatkih za socialno

skrbstvo.« Po njenem mnenju je takšno razumevanje otrok vodilo do prestrukturiranja šol in spreminjanja pedagoških pristopov k poučevanju in učenju (Millei 2020: 931). Začetek tega trenda običajno povezujemo z libonsko strategijo (prim. Glas idr. 2006: 100; Laalo, Kinnari in Silvenoinen 2019: 93), medtem ko njegovo aktualnost dokazuje najnovjša analiza učenja na daljavo, ki ga je kot novo obliko vpeljevanja otrok v podjetniško delovno etiko institucionalizirala pandemija Covida-19 (Turk Niskač 2021).

Kljub globalni razširjenosti razumevanja otrok kot človeškega kapitala in s tem povezanih podjetniških konceptov, ki spodbujajo univerzalno razumevanje učinkov neoliberalizma na podjetniško izobraževanje, je razvoj v »idealni neoliberalni subjekt« (Houghton 2019: 620) vezan na nacionalne posebnosti, s katerimi se mladi soočajo in jih skušajo osmisliti (Honeyman 2016; Kozorog 2018a, 2019). Prvi cilj tega poglavja je tako zapolniti vrzel v raziskavah podjetniškega izobraževanja v Sloveniji in kontekstualizirati obstoječe domače raziskave mladih podjetnikov (Bajič 2015; Poljak Istenič 2015; Vodopivec 2017, 2018; Kozorog 2018a, 2018b, 2019; Benak Cvijanović in Dopler 2020; Simonič 2021), ki večinoma temeljijo na kritiki neoliberalizma. Po drugi strani pa poglavje k analizam neoliberalizacije sodobnega izobraževanja želi prispevati z osvetlitvijo zavedanja šol o tej problematiki in njihovih prizadevanj, da bi vanjo vsebinsko intervenirale. Pri tem se zgleduje po Martinu Lackéusu (2017), ki je analiziral prakse in pristope za omilitev neoliberalnih teženj v izobraževanju.

Metodologija

V raziskavi me je zanimalo, kako slovenski izobraževalni sistem učence, dijake in študente vzgaja v podjetniškem mišljenju ter kakšen je odnos učiteljev do tega področja, kako se izobražujejo za to ter kdo bdi nad izobraževanji in jih usmerja. Poglavje temelji na gradivih, dokumentih in člankih, ki analizirajo zgodovino podjetništva in podjetniškega izobraževanja v Sloveniji ter – v veliko večji meri – na intervjujih z izvajalci izobraževanja iz gospodarstva, ki sodelujejo s šolami, z ravnatelji, mentorji podjetniških krožkov, dijaki srednjih šol, študenti, ki so na podlagi srednješolskih idej registrirali podjetje, in s študenti, na katere so me opozorili zaradi njihovih dobrih podjetniških kompetenc in ki še vedno sodelujejo s svojimi srednjimi šolami. Za iskanje sogovornikov sem uporabila metodo snežne kepe. Na začetku sem kontaktirala Matija Goljarja, ustanovitelja »podjetniškega peskovnika« Ustvarjalnik, ki je razvil metodo podjetniških

krožkov za šole in druge podporne mehanizme za (bodoče) mlade podjetnike, in Nastjo Mulej, trenerko, moderatorko in svetovalko za ustvarjalnost, inovativnost, vodenje in sodelovanje, ki je tudi članica komisije Ministrstva za izobraževanje, znanost in šport za strateški razvoj podjetništva ter redno izvaja delavnice za otroke in izobraževanja za učitelje in podjetja. Intervjuvala sem ju o sistemu podjetniškega izobraževanja v Sloveniji in ju prosila za kontakte ljudi, ki bi imeli kaj povedati o tej temi. Pozneje so mi tudi oni priporočili ljudi za nadaljnje pogovore.

Metodo snežne kepe sem uporabila iz dveh razlogov. Prvič, etnografsko opazovanje zaradi zaprtja šol med pandemijo in izključno spletnega izobraževanja v času raziskave ni bilo mogoče; tudi ko so se šole znova odprle, zunanjim osebam (nedijakom in nezaposlenim) vstop v šolo ni bil dovoljen. V skladu s *Splošno uredbo o varstvu podatkov* je bilo do otrok mogoče priti le tako, da so jih za sodelovanje prosili ravnatelji in učitelji. Drugič, osredinila sem se na vzornike podjetniškega izobraževanja – šole in dijake – da bi razumela, zakaj se jih razume kot izjemne, in da bi raziskala njihov odnos do podjetništva in še posebej do podjetniškega izobraževanja, zaradi katerega se ločijo od drugih šol oziroma posameznikov in s čimer nakazujejo želeno smer systemskega razvoja.

Vzorec je sestavljalo 15 sogovornikov, tj. osem dijakov, trije učitelji v srednjih šolah, dva izvajalca izobraževanja iz gospodarstva in dva vladna uradnika. Namenoma v raziskavo nisem vključila »nepodjetnih« dijakov in učiteljev, ki bi sicer zagotovo osvetlili manj očitne učinke tovrstnega izobraževanja, a bi tudi razširili fokus raziskave, usmerjene v preučevanje zgledov podjetniškega izobraževanja. Medtem ko je bila študija zaradi takega pristopa jasneje zastavljena, pa je treba opozoriti, da tako omejen vzorec ne omogoča posploševanja ugotovitev.

Intervjuje sem zaradi epidemioloških ukrepov izvedla po spletni platformi Zoom, jih posnela in poskrbela za transkripcije. Intervjuji s posameznimi dijaki in (izjemoma) skupinami dijakov so se pokazali za najustreznejšo metodo raziskave, saj je platforma zagotavljala intimen in varen prostor, ki je (tudi nekaterim mladoletnim) dijakom omogočal pogovor o potencialno občutljivih interakcijah z učitelji in družinskimi člani. Kot najbolj ustrezna oblika se je pokazal narativni intervju; zaradi raznolikosti sogovorcev je bilo namreč težko vnaprej predvideti vprašanja. Na začetku sem jih prosila za kratko predstavitev, naslednja vprašanja pa so sledila njihovemu toku misli.

Upoštevala sem etične standarde raziskav, ki vključujejo delo z ljudmi.

Vsi intervjuvanci, s katerimi sem stopila v stik, so prostovoljno privolili v sodelovanje. Seznanila sem jih s potekom raziskave in načrtovano diseminacijo ter jih prosila za soglasje za uporabo intervjujev v raziskovalnih rezultatih. Poslala sem jim osnutek angleškega članka, ki je osnova tega razširjenega prevoda, in prejela pisno soglasje za objavo pogovorov. Čeprav so bili naklonjeni uporabi pravih imen, sem jih (razen Nastjo Mulej in Matija Goljarja, ki sta znani javni osebnosti v podjetniških krogih) anonimizirala v skladu s splošno antropološko prakso.

Poglavje se osredinja na intervjuje sedanjih in nekdanjih dijakov ter ravnatelja ene gimnazije, medtem ko so intervjuji predstavnikov drugih šol oziroma ustanov uporabljeni za kontekstualizacijo podjetniškega izobraževanja v Sloveniji. Omenjena gimnazija je bila kot študija primera izbrana iz dveh razlogov. Prvič, podjetniki so jo izpostavili kot primer »dobre prakse« spodbujanja dijakov k podjetniški karieri. Šole, ki so kot take izpostavljene na nacionalni ravni, so lahko vzor širšega trenda podjetniškega izobraževanja. So vodje splošnega procesa oblikovanja programov, ki mlade učijo podjetniških veščin, domnevno nujnih za njihovo prihodnjo kariero (in življenje nasploh) (prim. Benak Cvijanović in Dopler: poglavje v knjigi). Drugi razlog, zaradi katerega se mi zdi izbrana gimnazija dober primer obravnave, je, da se njeno vodstvo zaveda pasti neoliberalizma v povezavi s podjetniškim izobraževanjem in samim podjetništvom. Pogovarja se o negativnih (spornih) vidikih in vplivih, hkrati pa promovira podjetniške veščine in kompetence, utemeljene na humanističnih vrednotah. Rezultat ni le, da so dijaki ponotranjili »zapovedano« podjetnost, pač pa tudi pozitiven odnos šole do tega pojava.

V nadaljevanju se najprej posvetimo zgodovini podjetniškega izobraževanja v Sloveniji, ki ima sicer nacionalne specifikke postsocialistične države, po drugi strani pa pokaže tudi na vpliv evropskih strategij, ki so razširile dojemanje podjetništva od sklepanja poslov k razvijanju kompetenc. Nato s tremi zgodbami (sedanjega in nekdanjih) dijakov izbrane gimnazije prikažemo, kako priložnosti, ki jih ustvarja šola, oblikujejo njihovo tvornost (angl. *agency*), in na koncu analiziramo, na kakšen način šola dela z dijaki, da bi se spopadla z očitki o neoliberalnem podjetniškem izobraževanju.

Zgodovina podjetniškega izobraževanja v Sloveniji

V zadnjih desetletjih je bilo podjetništvo prepoznano kot ključno za uspešno tekmovanje držav v globalizirani »na znanju temelječi družbi«

(Dahlstedt in Fejes 2019: 462). Sledenje razvoju podjetniškega izobraževanja v posamezni državi tako razkriva nacionalne specifičnosti v oblikovanju učnih programov kot tudi vplive mednarodnih usmeritev in obratov.

Globalno gledano se je podjetniško izobraževanje začelo v prvi polovici 20. stoletja s ponudbami univerzitetnih študijskih predmetov, ki so obravnavali »družinska podjetja« in »nova podjetja«. Domnevno prvi predmet za nadobudne podjetnike je uvedla Univerza v Michiganu leta 1927 (The Princeton Review Stuff 2014), čeprav je harvardska poslovna šola navadno navedena kot prva, ki je začela izvajati predmet o »upravljanju novih podjetij« (Katz 2003; prim. Glas idr. 2006). Podjetniško izobraževanje se je nato razmahnilo v 70. letih in se v nekdanje socialistične države razširilo v 90. letih 20. stoletja.

V sodobni Sloveniji kot zametke podjetništva razumemo obrt, ki se je razvijala že v času Avstro-Ogrske, v socializmu pa je bila edina dovoljena zasebna lastnina v (nekmečkem) gospodarstvu (Tajnikar 2000: 51). V tem smislu je bil pomemben slovenski *Obrtni zakon* (1979), ki je uzakonil popoldansko obrt. O razcvetu podjetništva na Slovenskem pa govorimo od konca 80. let 20. stoletja, ko je bil sprejet jugoslovanski *Zakon o podjetjih* (1988), ki je dovoljeval vlaganje zasebnega kapitala v podjetja. Po osamosvojitvi je Slovenija skušala spodbuditi podjetniške iniciative z *Zakonom o razvoju malega gospodarstva* (1991). Ta je zagotavljal pomoč pri ustanavljanju podjetij, poenostavljal je upravne postopke in omogočil vzpostavitev Sklada Republike Slovenije za razvoj malega gospodarstva. Čeprav je pozneje kar nekaj zakonov zadevalo področje podjetništva, pa je bil za podjetniško izobraževanje najbolj pomemben *Zakon o podpornem okolju za podjetništvo* (2004), katerega cilj je bil tudi spodbuditi oblike povezovanja med raziskovalnimi in izobraževalnimi organizacijami ter gospodarstvom.

Država je leta 1992 v okviru Ministrstva za malo gospodarstvo ustanovila tudi prvi javni zavod za podporo podjetništvu, in sicer Pospeševalni center za malo gospodarstvo. Ker programi niso dosegali lokalnih okolij, so začeli ustanavljati regionalne in lokalne podjetniške centre (Ristič 2004: 36–38). Leta 2006 je z združitvijo Pospeševalnega centra ter Agencijo RS za gospodarsko promocijo in tuje investicije nastala Javna agencija RS za podjetništvo in tuje investicije (JAPTI), ki je delovala v okviru Ministrstva za gospodarstvo. Pod njenim okriljem je izšla prva strategija uvajanja podjetništva v redni šolski sistem in program uvajanja za obdobje 2007–2013 (glej Glas idr. 2006), ki pa se nikoli ni udejanjila; po besedah predstavnika Ministrstva za gospodarski razvoj in tehnologijo »nikakor nismo uspeli z resorjem za šolstvo skupaj priti, da bi se to nekako udejanjilo«. JAPTI se je leta 2013

s Slovensko turistično organizacijo in Javno agencijo za tehnološki razvoj združila v SPIRIT Slovenija – Javno agencijo RS za spodbujanje podjetništva, internacionalizacije, tujih investicij in tehnologije. V sklopu njenega podjetniškega portala izvajajo tudi program Mladi in podjetništvo,⁴ prek katerega organizirajo usposabljanja učiteljev in univerzitetnih profesorjev, zagotavljajo spodbude šolam pri izvajanju aktivnosti z mladimi, spodbujajo razvoj poslovnih idej mladih z mentorsko podporo in s sredstvi za nadaljnji razvoj poslovnih idej (v sodelovanju s podpornimi inštitucijami na državni, regionalni in lokalni ravni) ter soorganizirajo tekmovanje POPRI v podjetniških idejah mladih (več o tem glej Benak Cvijanović in Dopler: poglavje v knjigi).

Posledice zakonodajnih premikov in institucionalne podpore v 90. letih 20. stoletja so bile, ob relativno množičnem nastajanju novih malih in srednje velikih zasebnih podjetij (MSP), tudi vzpostavljanje prvih oblik usposabljanja in izobraževanja podjetnikov (šol in tečajev), državna podpora podjetništvu v obliki podjetniških inkubatorjev, podjetniško-inovacijskih centrov, klubov za pospeševanje podjetniških pobud, svetovalnih centrov in projektov za razvoj infrastrukture v podjetništvu, organizacija konferenc o podjetništvu in druge oblike sodelovanja s tujimi strokovnjaki in institucijami ter izobraževanja o ustanavljanju in vodenju podjetij (Plut in Plut 1995: 44). Kot ocenjujejo Glas idr. (2006: 101; prim. Simonič: poglavje v knjigi), je Slovenija v 90. letih 20. stoletja razvila precej široke izobraževalne dejavnosti za podjetnike in osebje v MSP ter »nove učne načrte [v visokem šolstvu], osredotočene na podjetništvo in upravljanje MSP. Med predpogoji za podjetništvo je Slovenija po raziskavi GEM (Global Entrepreneurship Monitor, ki jo je opravila Univerza v Mariboru) dosegla dobre rezultate na področju izobraževanja in usposabljanja.« Mejniki v razvoju podjetniškega izobraževanja in usposabljanja do leta 2006 so prikazani v Tabeli 1.

4 Glej: <https://www.podjetniski-portal.si/mladi-in-podjetnistvo>.

Leto	Mejnik	Ključni dogodki
1990	Pobude zasebnega sektorja	<ul style="list-style-type: none"> • ustanovitev Podjetniško izobraževalnega centra GEA College • usposabljanje svetovalcev za MSP • prve pobude v srednjih šolah
1992	Podjetništvo v visokošolskem izobraževanju	<ul style="list-style-type: none"> • predmeti o podjetništvu in upravljanju MSP • magistrski program na Ekonomski fakulteti UL • poslovna šola: koncentracija v podjetništvu • Ekonomsko-poslovna fakulteta UM: študijski program za upravljanje MSP
1994	Srednješolske pobude	<ul style="list-style-type: none"> • poletne šole o podjetništvu • »šolsko podjetje« • uveljavljanje integriranega modela podjetniške rasti po Durham University Business School (DUBS Enterprise) v poklicnih šolah • ekonomska gimnazija: ekonomija, podjetništvo
1996	Zasebno visokošolsko izobraževanje o podjetništvu	<ul style="list-style-type: none"> • GEA College – Visoka šola za podjetništvo: prva zasebna višješolska ustanova v Sloveniji • podjetniški predmeti na oddelkih za naravo, slovje in tehnologijo na Univerzi v Ljubljani
1998	Podjetništvo v osnovnih šolah	<ul style="list-style-type: none"> • podjetniški program, ki ga je razvilo podjetje Sun • obšolske dejavnosti na osnovnih in srednjih šolah • državno tekmovanje v poslovnem načrtovanju
2001–	Podjetniška infrastruktura na univerzah	<ul style="list-style-type: none"> • podjetniški centri kot kontaktne točke za izobraževanje, raziskave, svetovanje, založništvo • univerzitetni inkubatorji (2004) na 4 univerzah • sodelovanje s tehnološkimi parki • pristop t. i. design school / design thinking na Ekonomski fakulteti UL (2006)

Tabela 1: Mejniki v razvoju podjetniškega izobraževanja in usposabljanja v Sloveniji do leta 2006. (Glas idr. 2006: 102)

Podjetniški izobraževalni center GEA College, d. o. o.,⁵ ki ga je leta 1990 ustanovilo 43 družbenikov na pobudo skupine podjetnikov in profesorjev Ekonomske fakultete Univerze v Ljubljani, je bila prva zasebna iniciativa

5 Glej: <https://gea-college.si/o-gea-college/zgodovina/>.

za podjetniško izobraževanje v Sloveniji. Med podjetji, ki so na Slovenskem že zgodaj pristopila k izobraževanju mladih o podjetništvu in zanj, pa je bilo tudi podjetje Sun iz Gornje Radgone. Osredinjalo se je tako na nezaposlene mlade kot na učence (čeprav v različnih obdobjih). Leta 1993 je sooblikovalo prvi program izobraževanja odraslih v podjetništvu za brezposelne, 1995 pa je začelo izvajati podjetniške krožke v osnovnih šolah in izobraževati mentorje za to dejavnost, »da bi dali svoj prispevek k oblikovanju pozitivne podjetniške kulture.«⁶ Čeprav se je gibanje razširilo zunaj Pomurja, je zajelo le dobro četrtino vseh osnovnih šol v Sloveniji (v 2003 123 od 446; Statistični urad 2005). Podjetje je soustvarilo tudi krožek UPI (Ustvarjalnost, podjetnost, inovativnost) za osnovnošolce in sodelovalo pri programu *Podjetno v svet podjetništva*, ki sta ga financirala Evropski socialni sklad in Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve in je bil namenjen mlajšim brezposelnim z višjo ali visoko stopnjo izobrazbe kot spodbuda za odpiranje novih delovnih mest.

Kot so ugotavljali Glas idr. (2006: 13), so bile na prelomu stoletja podjetniške dejavnosti, kakršne so opisane zgoraj, številne in so se razvijale na vseh ravneh izobraževanja. Izvajale so jih posamezne institucije ali lokalne oblasti (pogosto v partnerstvu), kar pomeni, da so bile iniciative pogosto izolirane, in ne del koherentnega programa. Večkrat so jih spodbujali zunanji dejavniki kot pa sam šolski sistem, podjetništvo pa se je praviloma poučevalo kot posamični predmet ali pa kot dejavnost izven formalnega programa, kar je, ob odsotnosti nacionalne strategije, bistveno zmanjševalo splošno dostopnost podjetniškega izobraževanja. Enako so v tistem času ugotavljali tudi v Evropski komisiji.

Evropska unija je vplivala na še eno zakonodajno in strateško spremembo podjetniških politik v Sloveniji (prim. Bajuk Senčar: poglavje v knjigi), ki se odraža tudi v slovenski terminologiji: namesto o podjetništvu se govori o podjetnosti kot o kompetenci. Tudi Jakob, ki ga navajam na začetku poglavja, je v najinem intervjuju več govoril o tem, kako je šola oblikovala njegov pristop k življenju, kot pa ga učila o podjetništvu. Po pripovedovanju predstavnikov ministrstev, zadolženih za razvijanje podjetništva v izobraževanju – Ministrstva za gospodarski razvoj in tehnologijo ter Ministrstva za izobraževanje, šolstvo in šport, ki se trudita, da so programi komplementarni – se je premik od učenja podjetništva k razvijanju podjetnosti zgodil, ker je bilo izobraževanje sprva vezano na podjetništvo, v glavnem na poslovne načrte:

6 Glej: <https://www.sun.si/o-podjetju/zgodovina/>.

Je bila bojazen na solah tudi, da pač sola ni primeren prostor [za učenje podjetništva], zato smo v bistvu potem presedlati na podjetnost, ki je pa nekaj čisto drugega kot podjetništvo. Podjetnost je v bistvu kompetenca, ki jo mora imeti vsak, mislim, je zaželen pri marsikom. Zdaj, če bodo mladi zaposleni, ali bodo podjetniki ali karkoli, [potrebujejo] to kompetenco podjetnosti, ustvarjalnosti, inovativnosti. [...] V bistvu ti si lahko podjeten na kateremkoli področju. Ali pri matematiki, ali pri likovni, kjerkoli se lahko ta podjetnost uveljavi v otroku in jo je treba spodbujati na vseh predmetnih ravneh, na vseh področjih. Ne pa da gremo zdaj v predmet podjetništvo, ko bodo imeli na predmetniku to uro dvakrat na teden ali tako. Tako da smo v bistvu potem prešli v to, da smo začeli učitelje usposabljati na tem področju ustvarjalnosti, podjetnosti, v bistvu, da lahko ne glede na to, kateri nosilec predmeta je, lahko skozi tisto, svoj učni proces nekaako vpelje neke elemente, ki bodo spodbujali tudi podjetnost pa ta ustvarjalni način razmišljanja pri učencih.

V evropskem kontekstu lahko razlikovanju sledimo od lizbonske strategije, sprejete leta 2000, ki je izobraževanju pripisala ključno vlogo pri oblikovanju EU v »najbolj konkurenčno in dinamično, na znanju temelječe gospodarstvo na svetu« in ugotovila, da se »evropska sistema izobraževanja in usposabljanja morata prilagoditi tako zahtevam družbe znanja kot potrebi po izboljšani ravni in kakovosti zaposlovanja« (Lizbonski Evropski svet 2000). Podobno je *Zelena knjiga Podjetništvo v Evropi* zagovarjala, da bi morala »[i]zobraževanje in usposabljanje [...] prispevati k spodbujanju podjetništva z negovanjem pravilne miselnosti, zavedanja o poklicnih priložnostih podjetnika in spretnosti« (Komisija evropskih skupnosti 2003: 12). Podjetništvo se je povezovalo tudi z vseživljenjskim učenjem; leta 2006 so ga razglasili za ključno kompetenco vseh državljanov (Evropska unija 2006), s čimer je postalo pomembna tema evropske izobraževalne politike. *Strategija Evropa 2020* je še okrepila to agendo in priporočila, naj se v šolskih učnih načrtih poudarijo ustvarjalnost, inovativnost in podjetništvo (Evropska komisija 2010: 13).

Ob javnem se je v tem tisočletju razvijal tudi zasebni ekosistem za podporo podjetništvu. Zavod Mladi podjetnik se sicer ne osredinja na izobraževanje, ampak zagotavlja predvsem informacijsko (in tudi pravno) podporo ter pomaga pri razvoju podjetniške ideje, formalni registraciji podjetja (oblika, davki idr.), spletnem trženju itd. Zavod Ustvarjalnik pa nudi praktično izobraževanje, mladim pomaga preoblikovati ideje v prvi izdelek in posel ter išče take z ambicioznimi izvenšolskimi projekti, ki jih nato financira in mentorira ter povezuje s podjetniki in podjetji. Organizira tudi podjetniške tečaje in zagonške vikende ter ponuja različne storitve, pomembne za poslovanje.

Po letu 2000 je tako v Sloveniji podjetništvo – in pozneje podjetnost – počasi prodiralo v vse stopnje izobraževanja, od osnovnih šol do univerz, od

rednega do izrednega, od sistemskega do prostovoljnega izobraževanja. Medtem ko se osnovnošolske otroke bolj usmerja v spodbujanje ustvarjalnosti, razmišljanja in reševanja problemov oziroma »k razvoju splošnih kompetenc, uporabnih v vsakdanjem življenju« (Trampuš 2016) – med najbolj razširjenimi v osnovnih šolah so bili sicer t. i. UPI krožki (prim. Kozorog 2018a: 260), za katere je SPIRIT vsako leto organizirala brezplačno usposabljanje učiteljev za mentorje – se od srednje šole dalje bolj poudarja podjetništvo in razvoj specifičnih podjetniških veščin (Poljak Istenič 2017: 107) – pa vendarle ne v vseh okvirih in oblikah, kot bomo prikazali v nadaljevanju.

Razvijanje podjetniških in podjetnostnih kompetenc: primer gimnazije

Ko je neoliberalizem vstopil v izobraževalni sistem, je »uvedel nov način regulacije ali oblike vladnosti« (Olssen in Peters 2005: 314), ki deluje skozi »tehnologije moči« in »tehnologije sebstva« (Foucault 1988). Dijaki so hkrati tarča vodenja ter aktivni oblikovalci in nadzorniki samih sebe (Lallo, Kinnari in Silvennoinen 2019: 97). V tem poglavju s primeri treh (trenutnih in nekdanjih) dijakov izbrane gimnazije pokažemo, kako »tehnologije moči«, tj. priložnosti, ki jih ponuja šola, podpirajo dijake kot potencialne podjetnike, hkrati pa oblikujejo njihovo tvornost (»tehnologije sebstva«), da se jim podredijo in jih izkoristijo.

Ko sem ravnatelja prosila za historiat uvajanja podjetništva v šolo, ki jo vodi, mi je pojasnil:

Podjetnost v nesistematizirani obliki je že zelo dolgo dejansko prisotna na naši šoli, zaradi tega, ker je ena, bom rekel, ena ključnih identitet gimnazije [...], ki na nek način nagovarja tudi tiste, ki se nanjo vpisujejo, je možnost za uresničevanje najrazličnejših idej. Od nekdaj je šola bila naklonjena, bom rekel, temu dijaškemu, dijaškim aktivnostim, predvsem znotraj dijaške skupnosti, sploh recimo na področju nekega prostovoljstva, ki je zdaj v zadnjih letih, odkar se bolj sistematično ukvarjamo s to zadevo, šlo tudi kar močno na področje recimo temu socialnega podjetništva ali pa recimo nekih podjetnostnih kompetenc s temi vrednotami.

Šola izvaja tri programe: gimnazija (splošni program), umetniška gimnazija in predšolska vzgoja, ob tem pa še številne »obogatitvene dejavnosti«, ki ob obveznih izbirnih vsebinah in interesnih dejavnostih, šolskih, nacionalnih in mednarodnih projektih (financiranih iz programa Erasmus+ in Evropskega socialnega sklada) in ekskurzijah vključujejo tudi obšolske dejavnosti, ki jih je bilo v letu 2020/21 kar 49. Med njimi je bil tudi pod-

jetniško-finančni krožek, ki ga je podpirala SPIRIT Slovenija.

Podjetniški krožek (s krajšo prekinitvijo) deluje od leta 2014. Sprva ga je izvajalo društvo Ustvarjalnik, ki je razvilo svoj model spodbujanja podjetništva v osnovnih in srednjih šolah. Njihovi mentorji so bili praviloma podjetniki, ki so otroke učili podjetniških veščin. Pozneje se je Ustvarjalnik preusmeril v fundacijsko podporo mladim s perspektivnimi podjetniškimi idejami, krožek pa so prevzeli nekdanji dijaki gimnazije. Ti kot goste vabijo strokovnjake in podjetnike, pripravljajo predavanja o tematikah, povezanih s podjetništvom, koordinirajo skupine, ki razvijajo podjetniške ideje, in se pogovarjajo z dijaki.

Ena od podjetniško najbolj uspešnih dijakinj, ki je obiskovala podjetniški krožek še pod mentorstvom Ustvarjalnika, je Mina, ki prodaja ročno narejeno pasjo opremo. Po njenih besedah je bil poudarek krožka na pogovorih o tem, kaj radi delajo, kaj je njihov prostočasn konjiček in kako bi to lahko spremenili v podjetje, ob tem pa so se učili tudi podjetniških veščin. Kot primer za to je navedla, da so jim dali škatlo piškotov, ki so jo nato morali prodati za prostovoljne prispevke v mestu; *»da vejo, da ni noben problem [...] karkoli predlagati, razvijati, videti, da nekaj ne gre,«* je pojasnil ravnatelj. Po prvem letu krožka je sama raziskovala trg in razvijala izdelke – tisto leto namreč krožka na šoli niso izvajali – v tretjem letu pa je postala tudi študentka Ustvarjalnikove Fundacije za ustvarjalne mlade. Šola je njeno podjetniško pot podpirala tako, da ji je podelila status uspešne dijakinje, ki ji je omogočal delo za podjetje tudi v času pouka in prilagajanje šolskih obveznosti njenemu urniku.

Ko je primerjala izobraževanje v šoli in Ustvarjalniku, torej v javnem in zasebnem ekosistemu, je poudarila, da sta *»oba principa [...] za nekoga, ki je na začetku, super.«* Razlika je predvsem v mentoriranju – na krožku je imel en mentor več dijakov, ki jim je pomagal, pri Fundaciji pa se je mentor posvečal samo njej. Kot je ugotavljala, imata oba načina boljše in slabše plati: *»Na primer pri krožku je bilo fajn, da si čul veliko drugih, nasvete dobil, iz tega si se veliko naučil. Medtem ko pa pri mentorstvu ena na ena je pa veliko bolj usmerjeno v to, kar ti bočeš, kaj so tvoji koraki, kako kaj narediti, bolj v tej smeri.«*

Tudi Jakob, ki ga omenjam na začetku poglavja, je obiskoval podjetniški krožek. Njegova ideja za otroško slikanico, ki pojasnjuje, zakaj nosimo masko, sicer ni izšla iz krožka, pač pa iz t. i. »podjetniškega tedna«, na katerem je šola povabila zunanje predavatelje in ga je podprla SPIRIT Slovenija. Tam so obravnavali trenutno situacijo s koronavirusom in ukrepi za njegovo preprečevanje, *»na kakšen način v bistvu identificirati, iskati neke*

priložnosti tukaj, ki so podjetniške v smislu tega, da je pač zadeva vzdržna, da je samozadostna, po drugi strani pa, da vendarle dodaja še nek drug efekt, ne le potrošniškega,» je pojasnil ravnatelj. Jakob je imel svojo zgodbo, ki jo je želel povedati otrokom, a

to podjetništvo mi je nekako kar dalo vedeti, da se lahko iz tega kaj več naredi, da ni tako nemogoče. Ampak še vseeno [...] malo sem še bil zelen. In tu je potem imel eno zelo veliko vlogo naš ravnatelj, ker sem mu pač zgodbo poslal in mu malo povedal, jaz bi to pa ono, pa nisem vedel čisto, kako. On je bil pa tisti, ki je rekel, dajmo, kaj, ajde, dajmo. In to mi je res on potem zelo pomagal. Predvsem, se mi zdi, ne z nekimi nasveti, ampak s spodbudo. Da je verjel vame, to je bilo meni največ vredno. Ker takrat, ko še sam nisem čisto verjel, ali lahko dejansko uspe, je on verjel. In to je bilo tisto, [kar me je gnalo,] ko se je potem pojavilo en kup, res en kup problemov, ki jih nisem pričakoval. Jaz sem mislil, to je ilustracija, zgodba, tisk, to je to. Ne.

Pri pojasnjevanju problemov je omenjal lekturo, številko Cobiss, dovoljenje Javne agencije za knjigo, CIP, iskanje tiskarne, finančno usklajevanje, oglaševanje, prodajo, spletno stran, spletno trgovino, račune in pakiranje knjig. »*Ampak mi je ta izživ, ta cela zgodba, ta projekt mi je do zdaj ogromno dal. Toliko kot še noben projekt do zdaj. Tu sem se res naučil.*«

Od ideje o knjigi do izdaje je po pripovedovanju ravnatelja minilo zgolj mesec dni. Knjiga sicer otrokom med 3. in 6. letom – pa tudi starejšim – s slikami in preprostimi besedilom pojasnjuje, zakaj odrasli nosimo maske in se ne družimo med sabo. »*In to je izključno delo dijakov,»* je podaril ravnatelj, »*vse, kar je šola naredila, je to, da je založila za tisk. Ampak se je zadeva že povrnila in je tudi nek dobiček v bistvu iz tega nastal.*« Jakobove ambicije so, da bi glavni junak knjige postal akter mlajše generacije za najrazličnejša družbena vprašanja; v času pogovora je ustvarjal knjižico o branju.

Klemen je nekdanji dijak gimnazije, ki po pojasnilih ravnatelja, zakaj bi bil dober sogovornik,

iz tega prostovoljstva [...] snuje res ogromne projekte. [...] Ima tudi, on sicer ne bo tega nikoli priznal, da ima podjetniško žilico, ampak ima jo. Predvsem pa zelo pritegne ljudi s tem svojim navdušenjem. [...] On ni bil nikoli vključen v podjetniški krožek, ampak je vedno podjetniški krožek znal izkoristiti, da ga je podprl pri njegovih projektih.

Najbolj znano Klemenovo delo je humanitarni projekt, ki je zrasel iz zbiralne akcije za krizni center, v katerem je sodelovalo pet dijakov, oziroma »*iz ene moje napake, ki sem jo naredil in mi je bilo zelo žal. In sem si rekel, ok, bom pa nekaj naredil, nekaj, kar je dobrega, tako da smo leta 2017 začeli z dobrodelnimi projekti na gimnaziji.*« Gre za solidarnostni dobrodelni projekt, namenjen mladim in širši skupnosti (staršem, posameznikom, šolam, podjetjem in vrtcem), da se aktivirajo pri prepoznavanju socialne problematike v

okolju, kjer živijo, in ukrepajo. V njem se osredinjajo na rizične skupine v lokalnem okolju (mlade z manj priložnostmi, starostnike, socialno izključene idr.), živali in okolje (čistilna akcija), podprla pa ga je tudi Evropska unija prek Evropske solidarnostne enote. Leta 2020 je v projektu sodelovalo že sto prostovoljcev, »kar me pa zelo veseli, ker se naša ekipa vsako leto širi, večja, kar pomeni, da so mladi aktivni, si želijo pomagati, želijo biti dobri in to mi je pa res v zadovoljstvo, da to vidim,« je pojasnil njegov vodja.

Klemen študira predšolsko vzgojo in dela v zasebnem neprofitnem zavodu kot asistent za projekte, ne razmišlja pa, da bi svoje izkušnje z dobroteljnimi projekti pretvoril v kariero,

zato, ker striktno ločujem to dobroteljno in neko [...] poslovno plat. [...] Ampak vseeno se mi pa zdi, da te kompetence, ki jih pa pridobim na svojem projektu, [...] kompetence vodenja, komuniciranja mi pomagajo definitivno tudi na tej poslovni poti. Se pravi, me na nek način izoblikujejo in hkrati dobivam res kakovostne izkušnje.

Malo pred pogovorom je pri zavodu, kjer dela, izdal otroško slikanico. Načrtoval je še eno knjigo, ki naj bi bralcem posredovala vrednote, ki jih ceni in neguje pri prostovoljnem delu.

Te tri kratke biografije akterjev podjetništva razkrivajo raznolikost priložnosti, ki jih ponuja šola in so jih izkoristili za razvoj določenih veščin in/ali izpolnitev svojih »podjetniških« ambicij. Povedno je, da te priložnosti vsi ocenjujejo izrazito pozitivno, čeprav se vsaj nekateri upirajo privlačnosti podjetništva. Čeprav iz pripovedi treh učencev, ki jih je šola izpostavila kot vzor podjetnosti oziroma podjetništva, ne moremo posplošiti, da je tako izobraževanje v splošnem pozitivno, lahko s njimi kljub temu ponazorimo, kako šola ustvarja spodbudno okolje za razvoj talentov svojih dijakov in jih podpira pri uresničevanju njihovih zanimanj. Ker je takšen pristop pogosto negativno označen kot neoliberalen, v naslednjem poglavju analiziramo, kako se šola poskuša izogniti negativnemu dojetju podjetniškega izobraževanja.

Usklajevanje kritičnih in pohvalnih pogledov na podjetniško izobraževanje

Kritični raziskovalci podjetniškega izobraževanja trdijo, da je ta izobraževanje prežet z neoliberalizmom. Catherine Honeyman (2016) prikazuje, kako so nove politike usmerile lokalne izobraževalne sisteme k vzgoji mladih v neoliberalnem etosu samozavesti in osebne odgovornosti, zlasti v zvezi z zaposlovanjem in distribucijo državnih storitev. Raziskovalci so

posebej analizirali negativne učinke podjetniškega izobraževanja, kot so spolne, rasne, razredne in druge neenakosti (Valdez 2011; Wingfield in Taylor 2016; Berglund, Lindgren in Packendorff 2017), in dokazujejo, da so »idealne individualne lastnosti podjetnika – kot so konkurenčnost, neodvisnost, potreba po dosežkih in pripravljenost na tveganje – [...] postale normo, ki je izključila ženske značilnosti in upravičila vrednote srednjega razreda in moške vrednote kot osnove za podjetništvo« (Komulainen idr. 2011: 348). Poleg tega empirične raziskave kažejo, da nekateri učitelji na vseh ravneh izobraževanja močno problematizirajo politični pritisk za uvajanje podjetništva v izobraževanje, saj vpeljuje kapitalistične in egoistične vrednote na račun humanističnih, kot so pravičnost, sodelovanje in skupno dobro (Lackéus 2017: 635–636).

Tudi ravnatelj izbrane gimnazije priznava, da so nekateri učitelji kritični do uvajanja novih modelov poučevanja, v katerih se razvijajo podjetniške veščine, zato se na šoli izogibajo pojmom podjetnost in podjetništvo. Po drugi strani se mu zdi to tudi problem etikete, saj v slovenskem jeziku ne ločujemo med angleškima pojmom *entrepreneurship* in *business*. »Podjetnik je tajkun, ne vem, recimo pri kakem zelo ostrem kritiku iz enega skrajnega ideološkega okvira [najdemo tako prepričanje]. Pač so to tajkuni, vsi po vrsti. Mladi tajkuni. Mi zdaj njih naučimo, kako bodo stajkunižirali še tisto, kar ni stajkunižirano.« Pritrjuje mu tudi Nastja Mulej, trenerka razmišljanja po de Bonovih metodah (glej Dingli 2009; Poljak Istenič: v tisku), ki o njih poučuje in trenira zaposlene (učitelje, ustvarjalne delavce, projektne vodje, delavce v administraciji ipd.):

Ljudje slišijo za podjetnost pa zabremzajo, stopijo na bremzo, ker mislijo, aha, podjetnost [je podjetništvo] je tajkunstvo. [...] Nikakor se ljudje ne morejo sprizajmiti s tem, da ta trenutek naše šolstvo izobražuje ljudi še zmeraj, da so ali podaljšana roka stroja ali podaljšana roka šefa. Se pravi, ne izobražuje jih, da bi bili kakorkoli samostojni, za sodelovanje pod vodstvom človeka, ki ve, kam. [...] Ročno delo je tisto, ki šteje bolj kot miselno delo, služba šteje bolj kot samostojnost, in potem oni mislijo, zdaj ministristvo boče, da bi bili vsi otroci s. p. na [...] prekarnem delu.

Negativno konotacijo podjetništva v izobraževanju pa je poudaril tudi mentor podjetniškega krožka na neki drugi slovenski gimnaziji: »Enkrat bom nekoga vprašal, kaj točno pomeni neoliberalizem. Ker, veste, tako kot podjetnost, sem marsikdaj zasledil, da je to en izraz, ki pomeni točno tisto, kar nekomu paše v tistem trenutku. Nekaj, kar je slabo. Kakoli že to je. In pri podjetnosti je isto.«

Da bi bolje razumel odnos med podjetniškim izobraževanjem in neoliberalizmom (ki ga negativno povzema pojem »tajkun« iz zgornjega odstavka), je Martin Lackéus uporabil heglovsko dialektično metodo in ugotovil, da

podjetniško izobraževanje, ki temelji na vase usmerjenem iskanju [svoje] sre-

če, vodi v več neoliberalizma v izobraževanju, podjetniško izobraževanje, ki temelji na k drugim usmerjenem iskanju pomembnega vpliva na druge, pa blaži nekatere že tako močne neoliberalne težnje v izobraževanju. (Lackéus 2017: 636)

Opredelil je dve nasprotni usmeritvi učencev, »učence-kot-jemalce« (angl. *students-as-takers*) kot »neoliberalne, vase usmerjene ekonomske ljudi [tj. homo economicus], ki iščejo lastno zadovoljstvo, moč, svobodo in bogastvo« in »učence-kot-dajalce« (angl. *students-as-givers*) kot »k drugim usmerjene ustvarjalne timske igralce, ki si prizadevajo za pomen in učinek« (Lackéus 2017: 643). Predlagal je, da šole uvajajo podjetniško izobraževanje z vidika »učencev-kot-dajalcev«, saj ustvarjanje nečesa vrednega za druge v podjetniškem procesu tvori pozitivne občutke smiselnosti, angažiranosti, motivacije in poglobljenega učenja. »Omogočanje učencem, da se popolnoma angažirajo in sodelujejo v timskem delu, da bi pomagali ljudem zunaj svojega razreda ali šole, bi lahko prej obravnavali kot logično nasprotje neoliberalizma« (Lackéus 2017: 644). To lahko po njegovem mnenju potolaži učitelje, ravnatelje in oblikovalce politik, zaskrbljene zaradi vnašanja kapitalističnih vrednot v izobraževanje, ter vzpostavi podjetništvo kot smiselna in ustvarjalna dejanja v korist drugih (Lackéus 2017: 645).

To stališče povzemajo akterji iz gimnazije, ko razpravljajo o učinkih neoliberalizma. Po eni strani je podjetnost (v smislu ustvarjalnosti in raznolikih dejavnosti) močan dejavnik v pristopu šole k izobraževanju, je osnova njene identitete in celo njena »konkurenčna prednost« (za privabljanje učencev), zato jo osebje podpira. Po drugi strani pa imajo učitelji pogosto pomisleke, da podjetništvo vodi v še več porabe, in se bojijo, da bo vse, kar ni del učnih načrtov in odstopa od ustaljenih (tradicionalnih) metod poučevanja, negativno vplivalo na doseganje zastavljenih ciljev in rezultate učencev pri zunanjih evalvacijah (na primer maturi). Ravnatelj je ob razlagi organizacijske dinamike šole pojasnil, kaj so naredili v sporočanju in praksi, da bi zmanjšali negotovost učiteljev in morebitne negativne vplive takšnega (neoliberalnega) izobraževalnega pristopa: med drugim ne izpostavljajo »podjetniških kompetenc«, pač pa posamezne kompetence, ki odsevajo humanistične vrednote, na primer sodelovanje, in nenehno preskušajo drugačne pristope k pouku, s katerimi bi jih lahko razvijali.

Pred nekaj leti so tako sestavili neformalni učiteljski zbor, ki je naklonjen drugačnim oblikam dela v razredu – izkustvenemu, projektnemu, timske- mu, v povezavi z okoljem, z lokalnimi partnerji in gostujočimi predavatelji. Na ta način so začeli delati z izbranim razredom dijakov, a po enakem

učnem programu, kot velja za vse ostale razrede; tudi znanje so preverjali na enak način. Dijake, ki so v času pogovora obiskovali drugi letnik, so spodbujali k samoiniciativnosti ter k sodelovanju med seboj in z drugimi generacijami, kar po ravnateljevem opažanju

vodi tudi v neko ozavešanje odgovornosti, ki sicer sodi k tem letom, se pravi, starejši najstnik kot si, bolj bi se moral osamosvajati [...] To bi morala biti temeljna naloga najstništva, da se pač osamosvojiš na koncu. In v tem recimo, če zdaj naredimo en transfer v podjetnostni okvir, je to dejansko to. Da se znajdeš. Ampak da se ne znajdeš za vsako ceno in brez nekih, bom rekel, moralnih norm. Ampak da ob tem, ko se znajdeš, vedno znaš misliti tudi na neko skupnost in na neke posledice svojih dejanj, ki jih boš sprejel.

Uspehi tega razreda v primerjavi z drugimi, v katerih so ohranili »klasični«, frontalni način poučevanja, vsako leto prepričajo kakega učitelja več, da preskuša in uvaja nove pedagoške metode (s ciljem latentno razvijati podjetniške lastnosti in kompetence; prim. Honeyman 2016). Analize so pokazale tudi, da dijaki iz »testnega« razreda do svojih učiteljev »čutijo manjšo distanco« in da zelo dobro sodelujejo med seboj.

»Tisti 'neoliberalisti' se združujejo znotraj krožka, [pri rednem pouku pa] je bilo dejansko potrebno iti na drugačno retoriko,« poudarja ravnatelj. Ta ni pomirila samo učiteljev, pač pa dijakom privzgaja etično držo; tako ti svojih projektov ne dojemajo kot oblik podjetništva, tudi če imajo določen finančni učinek (kot na primer Jakobova in Klemenova knjiga), saj jim učitelji uspeh predstavijo na druge načine, z družbenimi učinki, na primer kakšno družbeno mrežo so spletli in komu, ki je v družbi zapostavljen, so dali glas. Šola zato tudi spodbuja in izvaja projekte *»z nekim multiplikativnim efektom na področju družbe kot take«*, ki sodijo v sfero socialnega podjetništva. Kot pojasnjuje ravnatelj,

je pa res zelo zelo velik poudarek na tem zavedanju, koliko lahko s tem, kar imamo, ne glede na neki premoženjski točki, ko smo, dejansko naredimo. Za sočloveka. Za svet. Za sošolce. Za skupnost. [...] Ker se mi zdi, da s to vrednoto, ne glede na to, kam te bo potem pot zanesla, bomo lahko vzgajali tudi, pa v tem čisto podjetniškem smislu, kadre, ki čutijo v bistvu to odgovornost okolju, brez katere nič ne bi mogli narediti. In da se zavedaš tudi v bistvu neke, nekega historiata, ki te je do tega pripeljal. Od neke družine, nekega šolskega okolja, nekih mentorjev, nekih podpor, ki si jih pač v neki točki življenja imel in o katerih moraš vedno razmišljat takrat, ko se odločaš za to, kaj od tega, kar si ustvaril, boš nazaj tudi vračal. In v kakem kerogu. Ali je to samo ono vprašanje, da je nekaj dobro za mene, ali si si sposoben vprašanje postaviti, da kar boš naredil, da je res dobro tudi za vse ostale.

To filozofijo so »posvojili« tudi dijaki. Marko, nekdanji gimnazijec, ki še vedno sodeluje s šolo – otroke pripravlja na tekmovanje mladih fizikov – pritrjuje, da

govoriti o neoliberalizmu pa podjetništvu kot o eni in isti stvari, to je ena taka zelo laična interpretacija, ki pa verjamem, da je zelo pogosta pri ljudeh. Ena stvar je razmišljati podjetniško, druga stvar je pa dati proste roke trgu. Dati proste roke trgu je idiotsko. Ker ko damo proste roke trgu, imamo TikTok. Če razmišljamo pa podjetniško, pa znamo sredstva usmeriti v prave stvari. Ni važno, kake so te prave stvari, ali je to glasba, ali je to fizika, ali je to kemija, ali je to umetnost, ali je to karkoli drugega, ali so to jeziki. Če znamo sredstva usmeriti v neko prihodnost, ne študirati samo, kaj bomo jutri imeli od tega, ampak kaj bo imel oni človek, ki je pri nas, čez 10, 15 let od tega, kar smo mu mi zdale dali, pol je pa to podjetništvo, ki ga pa je treba razvijati. Definitivno pa ni treba razvijati podjetništva, ki se usmerja samo na jutri pa na to, kako hitro zaslužiti. To pa zame ni podjetništvo.

V tem smislu ocenjuje tudi podjetniške krožke, ki se mu zdijo zgrešeni, kadar dijaki razvijajo poslovne ideje, oblikujejo izdelke in jih skušajo čim dražje prodati. »Ampak podjetništvo ne bi smelo biti to. Podjetništvo mora gledati 20 let naprej. Pa videti, kam svet boče iti [...] in znati usmeriti svoje znanje pa svoje interese točno v to smer. Da pomagajo ljudem, da pridejo do tega, kamor bočejo.«

Kot pravi, je šola znala dobro pristopiti k podjetništvu, sploh ravnatelj, ki na dijake ni vplival z avtoriteto, pač pa jim je omogočil, kar so želeli, in se je zato mladim močno približal in nanje pozitivno vplival. Kot primer je navedel svoje razumevanje podjetništva, ki je, kot pravi, povzeto po ravnateljevem:

Pri podjetništvu je zadnji človek, na katerega pogledaš, si ti. Nikoli ne gledaš na sebe, vedno gledaš na druge. Vedno se moraš vprašati, kje bo ta stvar, ki jo delam, čez deset let. Komu pomaga, za koga je dobro, a naredim več dobrega kot slabega? In tudi vedno, ko se jaz lotim česar koli, vseeno, česar koli se lotevam, se vedno vprašam, a bo več dobrega, a bo več slabega? Pa a bo kdo fejest prizadet zaradi tega, kar jaz delam? Ker sodobno, to, čemur pravijo podjetništvo, je osnovano čisto vse na izkoriščanju.

V tem duhu tudi Klemen zavrača idejo, da bi svojo kariero gradil na svojem humanitarnem in drugih podobnih projektih. Ob primerjanju prostovoljskih in drugih projektov, ki jih izvajajo na gimnaziji, pa poudarja, da pri vseh

dobiš neko dodano vrednost preko krepitev medsebojne pomoči, na kateri imamo res na šoli zelo velik poudarek. In pa tudi na izobraževanju mladib. Se pravi, ne samo na tem formalnem, ampak pri tem neformalnem. Se pravi, tisto, kar nas teoretično gledano ne učijo v šoli, ampak se mi zdi, da res zelo vpliva na potek dela. Na primer se tudi kdaj zgodi, da kakšna ura slovenščine, angleščine, kateregakoli predmeta odpade, zato da, ne vem, pomagamo, pomagajo dijaki z nositi stvari v kombi, ko se naloži, da se odpelje na to zbirališče oziroma na križne centre. In se mi zdi, da to je pa res en dober primer te etične vzgoje, ki jo zelo zagovarjam. Se pravi, da pa včasih vidiš, da pa je treba malo iti izven nekega urnika, iz nekib pravil, da pomagaš seveda drugim. In se mi zdi to zelo lepo, da gimnazija ravno

to spodbuja. Neko kritičnost mladib, izražanje svojega mnenja, konstruktivnega mnenja in pa seveda te empatije in pa s pomoči drugim.

Intervjuji kažejo, da šola dosledno vzgaja »učence-kot-dajalce«, ki iščejo smisel in vrednost v skrbi za druge, s humanističnimi vrednotami, kot so sodelovanje, medsebojna pomoč in empatija. To usmerja dijake, da razmišljajo o vplivu svojih dejanj in opazujejo aktualne družbene in okoljske probleme lokalnega prostora. Rezultat takega pristopa je tudi manjša zaskrbljenost nekaterih učiteljev nad neoliberalnimi značilnostmi takega izobraževanja, kar jih spodbuja k preskušanju novih pristopov k poučevanju in delu z dijaki, s katerimi jih vzgajajo v zelene osebe.

Sklep

Srednješolska leta se zdijo še posebno plodna za privzganje vrednot in podjetnosti. Kot meni Matija Goljar, vodja zavoda Ustvarjalnik, v osnovni šoli otroci še nimajo vztrajnosti in potrebujejo veliko vodenja, na fakultetah pa so študentje že preveč ukalupljeni in jih je težko preusmeriti. Srednja šola je tako »sweet spot na sredini [...] ko imajo ljudje že dovolj širine in znanja pa samodiscipline, da bodo nekaj oddelali, a [so] popolnoma neobremenjeni glede tega, kako bi moral svet izgledati.« Podobno Marko pravi, da je treba vzbuditi zanimanje, igrivost in radovednost pri mladib, ki jih še nič ne obremenjuje in jim je vseeno za politiko in denar, »ampak jih neka stvar samo zanima in grejo to nared. Od tam pridejo potem najbolj iskrene ideje, pa tudi največ potenciala se tudi lahko tam zpravi ali pa naredi.«

Večina srednjih šol na Slovenskem razvija podjetniške kompetence svojih dijakov, čeprav se nekatere izogibajo »podjetniški« nalepki. Ob podjetniških krožkih, kjer se dijaki učijo poslovanja, je gimnazija, na katero se sklicujemo v poglavju, uvedla izkustveno delo z dijaki, jih vključevala v projekte z lokalnimi podjetji in društvi ter jih spodbujala k prostovoljnemu delu in organizaciji šolskega družabnega življenja. Če uporabimo besede enega od sogovornikov, je šola našla način za vzgojo »tipičnega« najstnika – ki ga Jakob opiše kot: »Spal bi. Pa to je to. Spal pa jedell« – v »celostnega človeka. Da ni samo matura 'vzgojitelj predšolskih otrok', ampak da je to Jakob z nekimi znanji, ki so še za tole maturo, za tem spričevalom.« V drugih besedah, šola oblikuje dijake v osebe, ki so empatične, pripravljene pomagati in zmožne kritično oceniti, kdaj in kje morajo posredovati. Čeprav aktivacija, uspešnost in odgovornost uokvirjajo otroke tudi kot neoliberalne subjekte (Berglund, Lindgren in Packendorff 2017), šola poskuša omiliti to napetost s spodbujanjem »učencev-kot-dajalcev«, ki ustvarjajo

vrednost za druge (Lackéus 2017). Pripravljenost učiteljev za preskušanje novih pedagoških pristopov in intervjuji z učenci kažejo, da je šola v tem uspešna, saj oboji njen pristop vidijo kot nasprotje neoliberalizma.

Ta vidik ilustrira, kako šole v sistemu, ki mu pogosto očitajo, da »*poleni človeka*,« kot pravi Matija Goljar, oziroma da vzgaja individualistične, tekmovalne in narcisistične učence (Vodopivec Kolar 2013), skušajo vzgajati mlade v aktivne prebivalce z določenimi antineoliberalnimi vrednotami, čeprav jih opremijo tudi s podjetniškim znanjem, veščinami in kompetencami, ki jih v splošnem razumemo kot neoliberalne.

Obravnavani primer oblikovalcem politik na področju izobraževanja in podjetništva dokazuje, da šole ne sprejemajo enoznačno (novih) politik in usmeritev. Nekatere od njih se z njimi aktivno ukvarjajo in prilagajajo nacionalne smernice za (kar dojemajo kot) boljši rezultat, saj neoliberalizem prepoznavajo kot nekaj potencialno negativnega. Učiteljem se zdi pomembno, da se mlade ne vzgaja v »pasivne potrošnike« ali »tajkune«; raje jih skušajo oblikovati v empatične osebe, ki jim je mar za blaginjo družbe. Z razvijanjem podjetniških lastnosti – oziroma podjetništva nasploh – je zato treba biti previden in to ne sme biti edina vrлина, ki jo gojijo šole.

Prihodnjim raziskavam o tem pojavu bi koristile etnografske študije, ki se osredinjajo na »povprečnek«, nepodjetne študente in šole, ki niso bile vključene v to študijo. Ker pa se je oprla na po učnih metodah in samorefleksiji vzor(č)no podjetniško izobraževanje, ta raziskava kljub temu izziva kritično neoliberalno teorijo z opozarjanjem na to, da sedanje izobraževalne ustanove, čeprav si prizadevajo za razvoj podjetniških veščin in kompetenc dijakov, čutijo potrebo po blaženju neoliberalnih teženj in si tako prizadevajo za privzganje navidezno antineoliberalnih vrednot svojim dijakom.

Reference

- Bajič, Blaž. 2015. Ustvarjanje prostorov ustvarjalnosti: sodobni rokodelski sejmi v Ljubljani kot produkcija lokalnosti. *Traditiones* 44 (3): 149–170.
- Benak Cvijanović, Vanessa in Rene Dopler. 2020. Podjetništvo v šolskih klopek: etnografija spodbujanja podjetniške kreativnosti na šoli v Novem mestu. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 60 (2): 30–41.
- Berglund, Karin, Monica Lindgren in Johann Packendorff. 2017. Responsibility the Next Generation: Fostering the Enterprising Self through De-Mobilising Gender. *Organization* 24 (6): 892–915.

- Brunila, Kristiina. 2012. A Diminished Self: Entrepreneurial and Therapeutic Ethos Operating with a Common Aim. *European Educational Research Journal* 11 (4): 477–486.
- Dahlstedt, Magnus in Andreas Fejes. 2019. Shaping Entrepreneurial Citizens: A Genealogy of Entrepreneurship Education in Sweden. *Critical Studies in Education* 60 (4): 462–476.
- Dingli, Sandra. 2009. Thinking Outside the Box: Edward de Bono's Lateral Thinking. V: Tudor Rickards, Mark A. Runco in Susan Moger (ur.), *The Routledge Companion to Creativity*. London: Routledge, 338–350.
- Evropska komisija. 2010. *Evropa 2020: Strategija za pametno, trajnostno in vključujočo rast*: https://ec.europa.eu/eu2020/pdf/1_SL_ACT_part1_v1.pdf, pregledala 17. 4. 2021.
- Evropska unija. 2006. Priporočilo Evropskega parlamenta in Sveta z dne 18. decembra 2006 o ključnih kompetencah za vseživljenjsko učenje. *Uradni list Evropske unije* L 394/10: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32006H0962&from=PL>, pregledala 17. 4. 2021.
- Fayolle, Alain in Heinz Klandt. 2006. Issues and Newness in the Field of Entrepreneurship Education: New Lenses for New Practical and Academic Questions. V: Alain Fayolle in Heinz Klandt (ur.), *International Entrepreneurship Education*. Cheltenham in Northampton: Edward Elgar, 1–17.
- Foucault, Michel. 1988. Technologies of the Self. V: Luther H. Martin, Huck Gutman in Patrick H. Hutton (ur.), *Technologies of the Self: A Seminar with Michel Foucault*. Amherst: The University of Massachusetts Press, 16–59.
- Freeman, Carla. 2014. *Entrepreneurial Selves: Neoliberal Respectability and the Making of a Caribbean Middle Class*. Durham in London: Duke University Press.
- Glas, Miroslav, Mateja Drnovšek, Tjaša Erlih, Bogomir Kovač, Karmen Kranjec, Miroslav Rebernik, Matej Rus in Senka Žerič. 2006. *Predlog strategije uvajanja podjetništva v redni šolski sistem 2007–2013*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Ekonomska fakulteta, Center za razvoj podjetništva.
- Harvey, David. 2005. *A Brief History of Neoliberalism*. New York: Oxford University Press.
- Honeyman, Catherine A. 2016. *The Orderly Entrepreneur: Youth, Education, and Governance in Rwanda*. Stanford: Stanford University Press.
- Houghton, Elizabeth. 2019. Becoming a Neoliberal Subject. *Ephemera* 19 (3): 615–626.
- Katz, Jerome A. 2003. The Chronology and Intellectual Trajectory of American Entrepreneurship Education: 1876–1999. *Journal of Business Venturing* 18 (2): 283–300.

- Komisija evropskih skupnosti. 2003. *Green Paper: Entrepreneurship in Europe*. https://ec.europa.eu/invest-in-research/pdf/download_en/entrepreneurship_europe.pdf, pregledala 17. 4. 2021.
- Komulainen, Katri, Päivi Naskali, Maija Korhonen in Seija Keskitalo-Foley. 2011. Internal Entrepreneurship: A Trojan Horse of the Neoliberal Governance of Education? Finnish Pre- and In-service Teachers' Implementation of and Resistance towards Entrepreneurship Education. *Journal for Critical Education Policy Studies* 9 (1): 341–347.
- Kozorog, Miha. 2018a. The Ecosystem Ideal and Local Neoliberalism of the Young Entrepreneur: The Millennials' Entrepreneurial Environment in Slovenia. *Etnološka tribina* 48 (41): 259–280.
- Kozorog, Miha. 2018b. »Normalen podjetnik« vs. »poseben aktivist«: iskanje ravnovesja med osebo in prihodnostjo. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 58 (3–4): 51–63.
- Kozorog, Miha. 2019. Trije časi podjetništva mladih v Sloveniji. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 59 (2): 19–32.
- Laalo, Hanna, Heikki Kinnari in Heikki Silvennoinen. 2019. Setting New Standards for Homo Academicus: Entrepreneurial University Graduates on the EU Agenda. *European Education* 51 (2): 93–110.
- Lackéus, Martin. 2017. Does Entrepreneurial Education Trigger More or Less Neoliberalism in Education? *Education + Training* 59 (6): 635–650.
- Lizbonski Evropski svet. 2000. *Presidency Conclusions*: https://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/00100-r1.en0.htm, pregledala 17. 4. 2021.
- Millei, Zsuzsa. 2020. Child as Human Capital. V: Daniel Thomas Cook (ur.), *The SAGE Encyclopaedia of Children and Childhood Studies*. Thousand Oaks: SAGE, 929–932.
- Mwasalwiba, Ernest Samwel. 2010. Entrepreneurship Education: A Review of Its Objectives, Teaching Methods, and Impact Indicators. *Education + Training* 52 (1): 20–47.
- Obrtni zakon. 1979. *Uradni list SRS* 1: <http://pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ZAKO2492>, pregledala 15. 4. 2021.
- Olssen, Mark in Michael A. Peters. 2005. Neoliberalism, Higher Education and the Knowledge Economy: From the Free Market to Knowledge Capitalism. *Journal of Education Policy* 20 (3): 313–345.
- Plut, Helena in Tadeja Plut. 1995. *Podjetnik in podjetništvo*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Poljak Istenič, Saša. 2015. Kolo kot akter ustvarjalne urbane regeneracije. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 55 (3–4): 23–37.

- Poljak Istenič, Saša. 2017. Creativity: An Introduction to Popular Concepts, Topics, and Discussions. *Traditiones* 46 (1–2): 103–125.
- Poljak Istenič, Saša. 2021. How to Raise an Entrepreneur? Fostering Entrepreneurship in Slovenian Secondary Education. *Studia Ethnologica Croatica* 33: 43–67.
- Poljak Istenič, Saša. V tisku. “Here and There One Seed Sprouts and Then It Seems We Have Done Something”: Nurturing Creativity in Elementary Schools. *Folklore*.
- Ristič, Dejan. 2004. *Podjetništvo v Sloveniji*. Diplomsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Ekonomska fakulteta.
- Robinson, Sarah in Wesley Shumar. 2014. Ethnographic Evaluation of Entrepreneurship Education in Higher Education: A Methodological Conceptualization. *The International Journal of Management Education* 12 (3): 422–432.
- Rose, Nikolas S. 1998. *Inventing Our Selves: Psychology, Power and Personhood*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Simonič, Peter. 2021. The Role of Social Institutions in the Operation of Maribor Start-ups and Cooperatives after Economic Crisis in 2008. *Studia Ethnologica Croatica* 33: 69–96.
- Statistični urad. 2005. *Letopis*: https://www.stat.si/doc/letopis/2005/06_05/06-05-05.htm, pregledala 17. 5. 2021.
- Tajnikar, Maks. 2000. *Tvegano poslovanje: knjiga o poslovanju rastočih poslov*. Portorož: Visoka strokovna šola za podjetništvo.
- Testa, Stefania in Silvana Frasccheri. 2015. Learning by Failing: What We Can Learn from Un-Successful Entrepreneurship Education. *The International Journal of Management Education* 13 (1): 11–22.
- The Princeton Review Stuff. 2014. *The Oldest Entrepreneurship Programs in America*: <https://www.entrepreneur.com/article/237387>, pregledala 15. 4. 2021.
- Trampuš, Marina. 2016. *Podjetništvo v osnovne šole*. <https://podjetnik.net/podjetnistvo-v-osnovne-sole-marina-trampus/>, pregledala 5. 5. 2021.
- Turk Niskač, Barbara. 2021. Distance Learning and New Forms of Discipline during the Pandemic. *Narodna umjetnost* 58 (1): 85–106.
- Valdez, Zulema. 2011. *The New Entrepreneurs: How Race, Class, and Gender Shape American Enterprise*. Palo Alto: Stanford University Press.
- Vodopivec Kolar, Katarina. 2013. Antropološka analiza narcisizma v izbranih slovenskih osnovnih šolah. V: Vesna Pobežin (ur.), *Drugo pedagoškega diskurza*. Ljubljana: Pedagoški inštitut, 147–168.
- Vodopivec, Nina. 2017. Creativity in Production and Work: Experiences from Slovenia. *Traditiones* 46 (1–2): 127–147.

- Vodopivec, Nina. 2018. Vizije prihodnosti in družbene spremembe v Sloveniji: podjetništvo, socialno podjetništvo in družbeno eksperimentiranje. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 58 (3–4): 39–49.
- Wach, Krzysztof. 2014. Europeanisation of Entrepreneurship Education in Europe: Looking Back and Looking Forward. *Horyzonty Wychowania* 13 (26): 11–31.
- Wingfield, Adia Harvey in Taura Taylor. 2016. Race, Gender, and Class in Entrepreneurship: Intersectional Counterframes and Black Business Owners. *Ethnic and Racial Studies* 39 (9): 1676–1696.
- Zakon o podjetjih. 1988. *Uradni list SFRJ* 77: <http://pisrs.si/Pis.web/pregled-Predpisa?id=ZAKO1877>, pregledala 15. 4. 2021.
- Zakon o podpornem okolju za podjetništvo. 2004. *Uradni list RS* 40: <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2004-01-1664?sop=2004-01-1664>, pregledala 15. 4. 2021.
- Zakon o razvoju malega gospodarstva. 1991. *Uradni list RS* 18: <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/1991-01-0653/#18.%C2%A0%C4%8Dlen>, pregledala 15. 4. 2021.

Opombe in zahvale

Poglavje je nekoliko razširjeni prevod prispevka v angleškem jeziku, objavljenega v reviji *Studia Ethnologica Croatica* (Poljak Istenič 2021). Zahvaljujem se uredništvu za dovoljenje za objavo prevoda. Prispevek je nastal v okviru projekta *Mladi podjetniki v času negotovosti in spodbujenega optimizma: etnološka študija podjetništva in etike mladih v sodobni Sloveniji* (J6-1804) in raziskovalnega programa *Etnološke, antropološke in folkloristične raziskave vsakdanjika* (P6-0088), ki ju sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.